

Proces starzenia się ludności a sprawiedliwość i równość międzypokoleniowa

Population Ageing and Intergenerational Justice and Equity

Sprawiedliwość międzypokoleniowa¹ to pojęcie, które pojawiło się w słowniku współczesnych nauk humanistycznych i społecznych na początku lat siedemdziesiątych XX w. dzięki pracy J. Rawlsa² (1971 r.) *Teoria sprawiedliwości*. Sama koncepcja sprawiedliwości międzypokoleniowej jest starszej daty, bowiem badacze zagadnienia doszukują się jej znajomości (zaznaczymy, znajomości zasady, nie zaś wyartykułowanego pojęcia) znacznie wcześniej zarówno u biblijnych Żydów, jak i w pracach Platona czy – wśród nowożytnych – u osiemnastowiecznego angielskiego filozofa E. Burke'a³. Brak zainteresowania koncepcją w wieku XIX i przez większą część wieku XX łączony jest z rozpowszechnionym w tym okresie optymistycznym poglądem, iż napędzany prywatną przedsiębiorczością rozwój nauki i techniki rozwiązuje powoli, zaś w przyszłości rozwiąże w pełni wszelkie problemy nurtujące ludzkość, a tym samym z wiarą, iż kolejne pokolenia żyjących ludzi doświadczać będą coraz bardziej udanego przebiegu życia. Świadomość zagrożeń takiego rozwoju wypadków, jaka pojawiła się na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w rezultacie debaty nad wyczerpalnością zasobów naturalnych i ryzykiem ekologicznym związanym z uprzemysłowieniem, stanowiła pożywkę dla gruntownych przemysleń nad wzajemnymi prawami i obowiązkami poszczególnych generacji.

Intergenerational justice¹ is a notion, which appeared in the vocabulary of modern social sciences and the humanities in the early 1970s, owing to the work by J. Rawls (1971), "A Theory of Justice".² The concept of intergenerational justice itself is older, as the researchers in this field date back the knowledge of its principles (note: the principles, and not the formulated notion) to much earlier period not only among the Biblical Hebrews and in works by Plato, but also among modern authors – the 18th century English philosopher E. Burke.³ Lack of interest in the concept in the 19th and for the largest part of the 20th centuries was associated with the optimistic view, widespread at that time, that progress in science and technology, fueled by the private enterprise, would gradually solve – and it was expected to fully erase – all the problems confronting mankind. Thus a conviction spread that every next generation of people would experience a better life course. Awareness of this scenario being put in hazard, which occurred in the late 1960s and the early 1970s as an effect of the debate on natural resource depletion and the ecological hazard associated with industrialization created a background for thorough re-consideration of the reciprocal rights and obligations of individual generations.

Sprawiedliwość międzypokoleniowa – koncepcja, podejścia

Intergenerational justice – concept, approaches

W myśl współczesnych opracowań stojących na gruncie filozofii przez sprawiedliwość międzypokoleniową rozumie się ogół zobowiązań, jakie dana generacja ma w stosunku do przeszłych i przyszłych generacji, zobowiązań sprawiających, iż w podejmowaniu decyzji dotyczących dnia bieżącego bierze się pod uwagę „korzyści i straty” odnoszone z danego wyboru przez inne generacje. Zobowiązania opierają się na dwóch przeciwstawnych zasadach – „tradycjonałści” doszukują się ich przyczyny w poczuciu wspólnoty z innymi, zaś badacze o orientacji uniwersalistycznej w niezbywalnych, naturalnych prawach człowieka. Niezależnie od orientacji badawczej pojęcie sprawiedliwości międzypokoleniowej zakłada *implicitie* następujące trzy warunki wstępne:

- 1) działanie jednostek (grup) żyjących w jednym okresie wpływa na osoby (grupy) żyjące w innych okresach;
- 2) jednostki (grupy) mają możliwość wyboru swych działań z punktu widzenia wpływu danej decyzji na jakość życia innych generacji (tj. są świadome występowania związku i są w stanie przewidywać konsekwencje swych decyzji);
- 3) jednostki (grupy) mają poczucie zobowiązania wobec innych generacji.

Wymieniona robocza artkulacja pojęcia sprawiedliwości międzypokoleniowej w praktyce okazuje się nazbyt szeroka, dokonywane są zatem liczne ograniczenia zakresu interesującego nas pojęcia (wynikające przede wszystkim z logicznej obróbki założeń wstępnych). Po pierwsze, najczęściej pomijane są zobowiązania wobec generacji przeszłych (przesłanką w tym względzie jest fakt, iż nasze obecne wybory w żaden sposób nie wpływają na jakość życia osób już zmarłych). Po drugie, część badaczy zagadnienia twierdzi, iż o sprawiedliwości międzypokoleniowej można mówić tylko w przypadku uwzględniania interesów przyszłych, tj. generacji nie współistniejących w danej chwili (a zatem nie

Current scientific descriptions in the fields of philosophy understand intergenerational justice as a total of obligations, which a given generation has towards the past and the future generations, responsibilities which cause that the present-day decisions are made with the awareness of all the “advantages and disadvantages” they bring to other generations. Obligations are based on two contrasting principles – “the traditionalists” find them to be a result of a community spirit, while the universalist-approach researchers attribute it to the inalienable, natural human rights. Regardless of the research orientation, the notion of intergenerational justice assumes the three implicit preliminary conditions:

- 1) actions taken by groups (individuals) living in a certain period have an effect on persons (groups) who live in other periods;
- 2) individuals (groups) have the capacity to choose the actions they take having high regard for the quality of life of other generations (i.e. they are aware of the existing relationship and they are capable of predicting the consequences of their decisions);
- 3) individuals (groups) have a feeling of obligation towards other generations.

The above, working definition of the notion “intergenerational justice” appears to be too broad in practice, as the range of meanings of the notion is frequently narrowed (which is primarily an effect of a logical processing of the preliminary assumptions). Firstly, the obligations towards the past generations are ignored (which is based on the premise that our present choices have no effect on the quality of life of those who have already passed). Secondly, some of the researchers in the field state that intergenerational justice refers only to the cases in which the interests of the future generations, i.e. those not-existing at a given time yet (therefore,

generacji naszych dzieci i wnuków, lecz prawników i ich potomków).

Przesłankami przemawiającymi za tym ograniczeniem są z jednej strony zaniedbania ocen długookresowych skutków decyzji politycznych i ekonomicznych, z drugiej zaś fakt, iż w przypadku generacji naszych bezpośrednich potomków sprawiedliwość międzypokoleniowa zapewniana jest w pewnym stopniu automatycznie poprzez samoregulujące się mechanizmy wymiany intergeneracyjnej i przetargu politycznego. Trzecie ograniczenie terminu – stojące w opozycji do ograniczenia drugiego – zasadza się na stwierdzeniu, iż łatwiejsze przewidywanie konsekwencji własnych wyborów w krótszym niż w dłuższym okresie, słabnięcie poczucia zobowiązań wraz z przechodzeniem do coraz bardziej oddalonych od siebie „czasowo” jednostek (grup) oraz niemożność przewidywania w warunkach szybkiego postępu techniki i nauki, co dla odległych generacji okaże się korzystnym rozwiązaniem (lub zostanie przez nie ocenione jako korzystne), pociągają za sobą uznanie wyższości zobowiązań wobec generacji najbliższych czasowo nad zobowiązaniami wobec bardziej oddalonych generacji.

W dalszych rozważaniach skoncentruję się na sprawiedliwości międzypokoleniowej w rozumieniu wynikającym z wykorzystania trzeciego ograniczenia. Podejście takie jest praktykowane coraz powszechniej w stosowanych naukach społecznych, zaś teraz pozwoli nam lepiej zrozumieć związki pomiędzy procesem starzenia się ludności a sprawiedliwym traktowaniem kolejnych generacji. Tym samym będę się odwoływać do pojęcia generacji – jeśli nie będzie to zaznaczone inaczej – jako do grupy osób w określonym wieku.

Kwestią wartą wzmianki jest problem wskaźników sprawiedliwości międzypokoleniowej. W przypadku gdy utożsamimy ją z równością międzypokoleniową, możliwe są trzy podejścia opierające się na trzech odmiennych kryteriach⁴. Pierwsze z nich odnosi się jedynie do danego momentu i sprawdza, czy w danej chwili zachowana zostaje pomiędzy przedstawicielami poszczególnych gene-

they are not the generations of children and grandchildren of today's adults, but great-grandchildren and their descendants that matter).

Arguments in favour of this constriction include, on the one hand – neglected assessment of long-range effects of political and economic decisions, on the other – the fact that in the case of the immediately succeeding generations, intergenerational fairness is, to a certain degree, ensured automatically through the self-regulating mechanism of intergenerational exchange and political tender. The third constriction of the notion – as juxtaposed with the second one – is based on the statement that predicting the consequences of one's own decisions is easier in a shorter rather than longer time span, the feeling of responsibility fades away along with passing to the units (groups) more distant in time and, seeing the swift development of science and technology, the inability to predict which solutions may prove advantageous for distant generations (or be evaluated as such by these people). All this leads to giving priority to commitments made to immediate successors over the obligations towards more distant generations.

Further part of the present paper will focus on intergenerational justice as understood under the third restriction. Such attitude is used still more commonly in the applied social sciences, while in the present work it will help us to better understand the relationships between ageing process and fair treatment of the subsequent generations. Thus, generation, as referred to further in the paper, will be understood as a group of persons of a certain age (if not marked differently).

The problem of intergenerational justice indicators is worth mentioning here. When intergenerational justice is identified with intergenerational equity, three approaches are possible, based on three different criteria.⁴ First of them refers to a given point in time and checks if equal access to resources is maintained among individual generations (i.e. living generations) at the moment, equal ac-

racji (tj. generacji żyjących) równość dostępu do zasobów, przy czym równość dostępu nie oznacza automatycznie równości korzystania z tychże zasobów (zwyczajowo mogą być bowiem przypisane jednostkom wchodzącym w skład poszczególnych generacji różnorodne parytety). Drugie kryterium oceny występowania sprawiedliwości międzypokoleniowej porównuje saldo transferów międzypokoleniowych (głównie ograniczonych do transferów publicznych): czy charakteryzuje się ono przewagą korzyści, czy też kosztów. W tym przypadku, który najpełniej wykorzystywany jest w rachunkowości generacyjnej⁵, dokonuje się porównania bilansów zindywidualizowanych, zdyskontowanych (tj. porównywalnych) transferów, przy czym sprawiedliwość międzypokoleniowa zakłada utrzymywanie się takiego samego salda w poszczególnych generacjach⁶ (w szczególnym przypadku neutralności polityki państwa w dziedzinie redystrybucji międzypokoleniowej saldo to powinno być równe zeru). Wreszcie trzecie kryterium opiera się na zasadzie egalitaryzmu. W tym przypadku sprawiedliwość międzypokoleniowa wymagałaby, aby poszczególne generacje, będąc na tym samym etapie swego życia (tj. w tym samym wieku), doświadczały dokładnie takich samych warunków życia (samo postawienie w ten sposób problemu wskazuje jednoznacznie, iż trzecie podejście jest nierealistyczne, albowiem jest sprzeczne z ideą wzrostu gospodarczego).

Spośród przedstawionych trzech podejść do mierzenia sprawiedliwości międzypokoleniowej ostatnie należy potraktować jedynie jako teoretyczną możliwość i z góry odrzucić jako metodę stosowalną. Dwa pozostałe wydają się natomiast mieć zastosowanie w rozwiązywaniu rzeczywistych problemów.

cessibility does not necessarily mean equal use of these resources (according to the custom, the value of what is offered to members of different generations can vary). The second criterion for assessing intergenerational justice compares the balance of intergenerational transfer (in major part limited to public transfers): is it characteristic of the gain or cost prevalence. This interpretation, most widely used in generational accounting,⁵ employs comparison of individualized transfers and discounted (i.e. comparable) transfers. At the same time, intergenerational justice assumes keeping up identical balance for all generations⁶ (in the special case, when state policy on intergenerational redistribution is neutral, the balance should equal zero). Finally, the third criterion is based on the principle of egalitarianism. In this case, intergenerational justice would require that individual generations, being at the same stage of life (i.e. at the same age), experience exactly the same living conditions (even the way in which the problem is presented unequivocally shows that the third approach is unrealistic, as it does not comply with the concept of economic development).

Out of the three above-presented approaches to surveying intergenerational justice, the latest one should be treated only as a theoretical option and it should be rejected a priori as an inapplicable method. However, the two other methods seem applicable to tangible problems.

Sprawiedliwość międzypokoleniowa a proces starzenia się ludności

Intergenerational justice and population ageing process

Przedstawię poniżej przesłanki pozwalające – moim zdaniem – na przyjęcie tezy, iż pomiędzy procesem starzenia się ludności

In the present section, premises will be presented which, in the author's opinion, allow a thesis that there are strong links between

a sprawiedliwością międzypokoleniową występują liczne związki. Nie będzie nas w tym miejscu interesować „żonglowanie” terminami i próba „artykulacji konceptualnego modelu implikacji procesu starzenia się ludności na koherentność pojęcia sprawiedliwości międzypokoleniowej”, lecz raczej wkroczymy w krainę stosowanych nauk społecznych i zastanowimy się nad praktycznymi wnioskami płynącymi z zestawienia obydwu powyższych pojęć. W miarę możliwości będę formułować opinie odnoszące się do naszej rodzimej sytuacji.

Z punktu widzenia praktycznego (który możemy utożsamić z podejściem ekonomicznym) problem równości międzypokoleniowej zasadza się na trzech płaszczyznach⁷:

- 1) rozdziale w danej chwili dostępnych środków publicznych pomiędzy młodych i starych,
- 2) równym traktowaniu kolejnych generacji, czyli przede wszystkim na zabezpieczeniu praw emerytalnych przyszłych świadczeniobiorców, aby były ekwiwalentne w porównaniu ze świadczeniami obecnych emerytów,
- 3) uzyskaniu od każdej kolejnej generacji ekwiwalentnego wkładu do wspólnego, dzielonego pomiędzy wszystkich funduszu.

Jeśli idzie o pierwszą płaszczyznę, najdogodniejszym narzędziem sprawdzającym występowanie sprawiedliwości międzypokoleniowej – czy może podtrzymywanie *status quo* dotychczasowej sytuacji, co wobec zmian wskazywałoby na jej pozytywną ocenę – byłoby porównanie przeciętnych wydatków publicznych w przeliczeniu na osoby młode i stare, a dokładniej wydatków budżetu państwa na oświatę i wychowanie oraz dopłat do systemu ubezpieczeń społecznych. Oczywiście uzyskany obraz byłby w takim przypadku niedoskonały, nieuwzględnione bowiem zostałyby np. znaczne wydatki na cele zdrowotne, które są bardzo zróżnicowane ze względu na wiek⁸. Niestety brak szczegółowych danych publikowanych w *Rocznikach*

population ageing process and intergenerational justice. “Playing” with terms is beyond the scope of interest of the present article and so is “an attempt to articulate an impact of a conceptual implication model of population aging and the coherence of the notion of intergenerational coherence”. Rather, the discussion will enter the area of applied social sciences and practical solutions will be considered, as provided by juxtaposition of the above notions. Wherever possible, opinions will be formulated on Poland’s situation.

From the practical point of view (which can be identified with economic approach), the problem of intergenerational equity can be considered on three levels:⁷

- 1) current distribution of available public means between the young and the old;
- 2) equal treatment of subsequent generations, i.e. predominantly – securing the right to retirement pension of future beneficiaries, so that they are equivalent to the benefits received by the present beneficiaries;
- 3) ensuring that each generation makes an equivalent contribution to the commonly shared fund.

In case of the first plane, the most convenient instrument for checking the occurrence of intergenerational justice (or perhaps, maintaining the present status quo which, as contrasted with the change, would imply high rating of the present situation) would be a comparison of the average public spending on young and older persons, and more precisely – the Budget expenditure on education and upbringing and subsidies to the social insurance system. Certainly, the image obtained in this way would not be perfectly accurate, as it would not allow for the considerable outlays on health care, which are very-much age-dependent.⁸ Unfortunately, as the Statistical Yearbooks published by the CSO lack the detailed data and due to the legal changes in the recent years, which introduced the new principles of financing education and upbringing, the task is difficult.

In the year 1995, the Budget subsidies for the Social Insurance and the Farmers’ Funds

statystycznych GUS oraz zmiany prawne zmieniające w ostatnich latach zasady finansowania oświaty i wychowania utrudniają nam zadanie.

W 1995 r. dotacje budżetowe dla Funduszu Ubezpieczeń Społecznych i Funduszu Emerytalnego Rolników wyniosły łącznie 12,1 mld zł, zaś przeciętna liczba emerytów i rencistów wynosiła 9085 tys., co oznacza, że pobierający świadczenie uzyskał średnio 1332 zł. Z kolei w 2000 r. dotacje budżetowe wyniosły łącznie 28,5 mld zł, zaś liczba emerytów i rencistów wynosiła 9412 tys., co daje średnią dopłatę budżetową w wysokości 3036 zł. Jak zatem widzimy, nastąpił wzrost w przeliczeniu na osobę o 128%.

Wydatki budżetów centralnego i samorządowych na oświatę i wychowanie w 1995 r. wynosiły: 11,4 mld zł na 7355,3 tys. uczniów szkół podstawowych i średnich (w tym i zawodowych). Dodatkowo na szkolnictwo wyższe przeznaczono około 2,2 mld zł (794,6 tys. studentów). Uzyskujemy zatem przeciętnie 1548 zł na ucznia i 2737 zł na studenta. W 2000 r. odpowiednie wydatki wynosiły na oświatę i wychowanie 31,1 mld zł (łącznie 6862,6 tys. uczniów szkół podstawowych i średnich obydwu szczebli), zaś na szkolnictwo wyższe 5,3 mld zł (1584,8 tys. studentów). Przeciętna dotacja w przeliczeniu na osobę wynosi zatem (w nawiasach informacja o wzroście średniej pomiędzy 1995 a 2000 r.): uczniowie – 4529 zł (193%), studenci – 3361 zł (23%). Jak zatem widzimy, sytuacja uczniów w porównaniu z emerytami i rencistami znacznie się poprawiła (choć jest to w poważnym stopniu złuda wynikająca z jednej strony ze zmniejszania się liczby uczniów w efekcie powolnego dochodzenia do wieku szkolnego generacji niżu demograficznego zapoczątkowanego w końcu lat osiemdziesiątych, z drugiej zaś z rozwiązań prawnych odnośnie do indeksacji emerytur i rent według wzrostu kosztów utrzymania, nie zaś wzrostu płac). Zdecydowanie natomiast pogorszyła się sytuacja osób studiujących, co jednoznacznie wskazuje na to, iż obecny wzrost liczby pobierających naukę

reached PLN 12.1bn, while the average number of pensioners was 9,085,000. This means that an average beneficiary received PLN 1,332. In the year 2000, Budget subsidies totaled at PLN 28.6bn, while the number of pensioners was 9,412,000, which puts the mean Budget subvention at PLN 3,036. Thus, as we can see an increase by 128% per person was observed.

Expenditures on education and upbringing from the Budget and local self-governments; budgets in 1995 were as follows: PLN 11.4bn per 7,355,300 schoolchildren in primary and secondary (including vocational) educations. Additionally, PLN 2,2bn (794,600 students) was allocated to the tertiary education. Hence, PLN 1,548 was spent on each schoolchild and PLN 2,737 – on each student, on the average. In 2000, the corresponding expenditure was PLN 31.1bn (jointly, 6,832,600 children in primary and secondary schools), and PLN 5.3bn on higher education (1,584,800 students). Average grant per person was (information in brackets shows the mean increase between the years 1995 and 2000): schoolchildren – PLN 4,529 (193%), students – PLN 3,361 (23%). As it can be seen, the situation of school-age population improved considerably as compared to that of pensioners; (However, this image is very much deceptive due to the fact that on the one hand, the number of school population is steadily decreasing. This is an effect of entering the school age by the generations of baby-bust of the late eighties. On the other hand – it results from legal solutions which link pensions' indexation to the increase in the costs of maintenance and not the pay increase). However, the situation of students has decidedly deteriorated, which simultaneously indicates that the present growth in the number of persons in tertiary education is financed from private resources.

There is no definite indication of deteriorating situation of children and youth, when compared to the situation of older persons. Such process has taken place in almost all the developed countries over the recent decades, and although indirectly it is a consequence of

w szkołach wyższych jest finansowany z zasobów prywatnych.

Brak jest w tym przypadku wskazówek świadczących jednoznacznie o pogorszeniu się sytuacji dzieci i młodzieży względem sytuacji osób starych. Proces taki występował w ostatnich dekadach praktycznie we wszystkich krajach rozwiniętych i choć pośrednio jest konsekwencją samego procesu starzenia się ludności (a dokładniej przejawem wzrostu potrzeb populacji osób w wieku poprodukcyjnym, w obrębie której zwiększa się liczba osób sędziwych o specyficznych, bardzo intensywnych i kosztownych potrzebach), wyjaśniany jest również w inny sposób. Na przykład S.H. Preston⁹ uważa, iż potrzeby osób starych oraz dzieci i młodzieży to dwie grupy potrzeb o całkowicie odmiennym poparciu politycznym. O ile aspiracje ludzi starych uzyskują wsparcie z trzech źródeł (tj. grup osób uprawnionych do głosowania) – samych osób starych, członków ich rodzin oraz jednostek, które zapobiegliwie myślą o swej przyszłości po zakończeniu pracy zawodowej – o tyle potrzeby dzieci i młodzieży są popierane tylko przez jedną grupę, a mianowicie ich rodziców. W przypadku gdyby takie podejście okazało się słuszne, oznaczałoby powiększanie się w przyszłości wskutek procesu starzenia się ludności luki pomiędzy środkami publicznymi przeznaczanymi na wydatki osób starych oraz dzieci i młodzieży.

Choć – jak wspomniałem wyżej – brak jest świadectw występowania powyższego procesu w Polsce na podstawie analizy wydatków budżetów centralnego i samorządowych w ostatnich latach, istnieją pośrednie dowody, takie jak np. widoczne w latach dziewięćdziesiątych zmiany stopy ubóstwa w poszczególnych grupach wieku. Ostatnia dekada przyniosła w tym przypadku w Polsce przemiany podobne do zaobserwowanych w krajach wyżej rozwiniętych, tj. upowszechnienie się ubóstwa dzieci i młodzieży przy jednoczesnym zmniejszeniu się zasięgu biedy wśród ludzi starych¹⁰.

Dwie pozostałe płaszczyzny sprawiedliwości i równości międzypokoleniowej omó-

population ageing itself (and more precisely, the increased needs of post-working-age population, a group which comprises a growing population of the old-olds of very special, intensive and costly needs), it is explained in a different way. S.H. Preston⁹ expressed an opinion that the needs of older persons and the needs of children and youth are two groups of needs of completely different political support. Aspirations of the elderly receive support from three groups of voters – older people themselves, members of their families and individuals who are provident enough to think about their own future after they retire, while the needs of children and youth are supported by one group only, i.e. their parents. If such attitude proved sound, in the future it would mean widening of the gap between public means allocated to old people's and children and youth's needs. This situation would be an effect of population ageing.

Although – as it has already been mentioned – analysis of the expenditure from the State Budget and the budgets of local governments over the recent years has provided no evidence for the occurrence of the process in Poland, there is the indirect evidence, like e.g. the change observed in the nineties in the poverty rate in individual age groups. The last decade saw Poland undergoing transformation similar to the changes observed in the countries with more developed economies, i.e. spreading of poverty among children and young people, and a simultaneous decrease in poverty among older people.¹⁰

The two other levels of intergenerational justice and equity will be discussed jointly. Let the data in Table serve as a point of departure for the discussion. It informs us of the projected evolution of the percentage of old people and the demographic dependency ratios over the 50-year horizon. A considerable increase in the percentage of older persons, projected for the oncoming five decades will dramatically affect the demographic dependency ratios. However, the latter indicator does not allow for the level of economic

wię wspólnie. Punktem wyjścia niech będą dane zawarte w tablicy, informujące o przewidywanej w perspektywie najbliższego półwiecza ewolucji odsetka ludzi starych i współczynników obciążenia demograficznego. Przewidywany w trakcie najbliższych pięciu dekad znaczny wzrost odsetka ludzi starych dramatycznie odcisnie swe piętno na kształtowaniu się wartości współczynników obciążenia demograficznego. Choć, z kolei, te ostatnie nie uwzględniają poziomu aktywności zawodowej ludności, a zatem np. wieku przechodzenia na emeryturę (co z punktu widzenia rozpatrywania rzeczywistych problemów jest kwestią o kluczowym znaczeniu), ich gwałtowny, trzykrotny wzrost jest sam w sobie znaczącą wskazówką problemu równości międzypokoleniowej w przyszłości. Odwołując się do zainteresowanych do innego opracowania¹¹, ograniczę się w tym miejscu do przypomnienia kilku wniosków płynących z powołanej pracy. Biorąc pod uwagę metodę rachunkowości generacyjnej, łatwo można wykazać znaczenie zmian demograficznych. Świadczy o tym fakt, iż przy założeniu stałości struktury ludnościowej (tj. dużo wyższym poziomie płodności niż prognozowany) w krajach, dla których prowadzono tego typu obliczenia, zmniejsza się zasadniczo nierównowaga obciążeń fiskalnych pomiędzy pokoleniami, w niektórych przypadkach całkowicie znikając, w innych, mniej licznych, doprowadzając wręcz do zmniejszenia się przyszłych obciążeń. W porównaniu ze znaczeniem przekształceń ludnościowych rola długu publicznego, jego wielkości i wartości odsetek dla określenia wielkości przyszłych obciążeń fiskalnych i quasi-fiskalnych jest kilkakrotnie mniejsza. A zatem proces starzenia się jest z punktu widzenia równości międzypokoleniowej podstawowym czynnikiem uniemożliwiającym osiągnięcie stanu równości ze względu na wywoływany wzrost obciążeń podatkowych niezbędnych do finansowania opieki nad liczniejszymi generacjami poprzedników.

Najprawdopodobniej w niedalekiej przyszłości również w Polsce wystąpią notowane

activity of population, i.e. age at retirement (which is the issue of the key importance while discussing the real problems); their rapid, threefold increase alone is a significant indication that the future will see the problem of intergenerational equity. Referring those interested in the subject to another work,¹¹ I will confine the discussion to quoting a couple of conclusions which can be drawn from the book mentioned above. Significance of the demographic change can be easily proved when referring to the method of generational accounting. This is confirmed by the fact that, with the population structure assumed as stable (i.e. at the fertility level significantly higher than projected), in the countries which have had such figures calculated, the fiscal burden imbalance among the generations diminishes, and totally vanishes in some cases. In other, less numerous cases, it leads even to relief in the future dependency ratio.

Public debt, its size, and the value of interests are several times less important to the size of the future tax and the quasi-fiscal burdens than the population change. Thus, from the point of view of intergenerational equity, aging process is a first-rate factor to preclude achieving the state of equity, due to the increase in the tax burden indispensable to finance care of the more numerous older generations.

Most probably, in the near future Poland will also be faced with the situations already experienced by other countries. In the phase of "maturing" of the pension system it occurred that some generations gained much more from public benefits than the worth of contributions they had paid.¹² When the "maturing" phase is completed, and especially when Poland's population reaches the regressive model of the age pyramid, it should be expected that the reverse trend will keep up – fiscal and quasi-fiscal payments will exceed the benefits received throughout life.¹³

Some researchers are of the opinion that the disadvantageous balance of public (i.e. on the macro scale) intergenerational transfers is decisive for the assessment of the future situa-

już w przeszłości w innych krajach sytuacje, gdy w fazie „dojrzewania” systemu emerytalnego okazywało się, że niektóre generacje otrzymywały ze świadczeń publicznych znacznie więcej, niż wpłaciły w postaci składek¹². Po przejściu przez etap „dojrzewania”, a zwłaszcza po osiągnięciu typu regresywnego piramidy wieku ludności Polski, należy oczekiwać, iż utrwali się tendencja odwrotna – wpłaty podatkowe i quasi-podatkowe do budżetu będą zapewne większe niżli świadczenia otrzymywane w trakcie życia¹³.

tion as unfair from the point of view of intergenerational equity. However, it may be compensated with the private (i.e. on macro-scale) intergenerational transfers. In this case, a special role would fall to inheritance transfers, as they are the valuable resource transmitted only once with all the accompanying rights to property. In order to check if the foreseen intergenerational inequity can be reduced, I will refer to a measure introduced by E. Lueth,¹⁴ who proposed to compare the number of deaths with the number of persons aged 40–59 (i.e. those who receive most legacies).

Tablica

Współczynniki obciążenia demograficznego ludźmi starymi i obciążenia spadkowego w Polsce w latach 2000–2050 (prognoza ONZ, wariant najbardziej prawdopodobny)
Old-age dependency ratios and the inheritance index, Poland 2000–2050
(UN projection, the most probable scenario)

Lata Year	Odsetek ludności w wieku 60 lat i więcej Population aged 65 + (%)	Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej Population aged 65 + (%)	Współczynnik obciążenia demograficznego ^a Old-age dependency ratio		Współczynnik obciążenia spadkowego ^b Inheritance index	
			wartość value	2000=100	wartość value	2000=100
2000	16,6	12,1	17,6	100	36,8	100
2010	18,8	13,0	18,0	102	36,8	100
2020	24,8	17,6	26,0	148	40,3	110
2030	27,2	21,4	33,3	189	39,5	107
2040	31,3	23,3	37,3	212	49,2	134
2050	35,6	27,9	50,0	281	64,5	175

^a Osoby w wieku 65 lat i więcej w przeliczeniu na 100 osób w wieku 15–64 lata (Persons aged 65 and over per 100 persons aged 15–64). ^b Zgony w przeliczeniu na 1000 osób w wieku 40–59 lat (Deaths per 1000 persons aged 40–59).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie (Own calculations based on): *World Population Prospects, The 2000 Revision*, UN, Vol. I: *Comprehensive Tables*, s. 372, Vol. II: *The Sex and Age Distribution of Populations*, s. 709, UN, New York 2001.

W opinii niektórych badaczy niekorzystne saldo publicznych (tj. w skali makro) transferów międzypokoleniowych, decydujące o ocenie przyszłej sytuacji jako niesprawiedliwej z punktu widzenia równości międzypokoleniowej, choć częściowo może zostać zre-

Hence, as we can see, although the inheritance index is expected to grow dynamically over the fourth and fifth decades of the 21st century, the increase will not be as swift as in the case of old-age dependency. Therefore, even assuming that each dying person

kompensowane przez prywatne (tj. w skali mikro, wewnątrzrodzinne) transfery międzypokoleniowe. Szczególna rola miałaby w tym przypadku przypadać spadkom jako przekazywanym jednorazowo ze wszelkimi prawami własności znacznym wartościowo zasobom. Chcąc zobaczyć, czy można liczyć w przyszłości na dość duże złagodzenie przewidywanej nierówności międzypokoleniowej, odwołam się do miernika autorstwa E. Lütha¹⁴, który proponuje w tym względzie porównać liczbę zgonów z liczbą osób w wieku 40–59 lat (tj. osób, które otrzymują zdecydowaną większość spadków).

Jak zatem widzimy (tablica), choć również jest spodziewane dynamiczne zwiększenie współczynnika obciążenia spadkowego w czwartej i piątej dekadzie XXI w., wzrost ten nie jest tak szybki, jak w przypadku współczynnika obciążenia demograficznego. A zatem zakładając nawet, iż każdy umierający przekazywać będzie swym potomkom (lub w przypadku osób bezdzietnych potomkom swego rodzeństwa) spadek, nie należy oczekiwać, aby w trakcie najbliższego półwiecza były one w stanie w pełni zrekompensować wzrostu obciążeń związanych z przyrostem populacji osób starych. Częściowo powyższą konstatację osłabić może fakt, iż w przyszłości w Polsce należy się spodziewać wzrostu wartości przeciętnego spadku w rezultacie działania dwóch czynników: upowszechniania się zgonów osób korzystających z nowego systemu emerytalnego (niewykorzystane środki z II filaru są dziedziczone przez wskazane osoby) oraz upowszechniania się – w wyniku procesu repywatyzacji, rozwoju prywatnej przedsiębiorczości i wydzielenia się segmentu rynku pracy o wysokich kwalifikacjach i odpowiednich do nich płacach – prywatnej własności.

Przeprowadzone ogólne rozważania na temat wpływu skutków procesu starzenia się ludności Polski na międzypokoleniową sprawiedliwość i równość wskazują, iż w przyszłości należy w tym względzie oczekiwać pogorszenia się sytuacji osób młodych. Nawet bowiem wprowadzenie reformy systemu eme-

will pass a legacy to their descendants (in the case of childless persons, to the descendants of their siblings), it should not be expected that this inheritance will fully compensate for the increase of the burden associated with the expansion in population of the elderly. Partially, the above statement can be weakened by the fact, that the value of average legacy can be presumed to increase as an effect of two factors: mass deaths of the users of the new pension schemes (the unused financial means saved under the second pillar are inherited by indicated persons) and spreading of private property – as a result of the privatization process, expansion of private enterprises and emergence of a labour market segment for persons with high qualifications and relevant pays.

The above, brief review of the consequences of population ageing in Poland to intergenerational fairness and equity indicates that the position of young people will be deteriorating in the future. This is so, because even the reformed pension system neither fully protects against the increased expenditure of the “social package” of the pension system (I pillar¹⁵), nor does it preclude the highly probable future expansion of the costs of health and nursing cares for old persons.

rytalnego nie zabezpiecza w pełni ani przed zwiększonymi wydatkami „socjalnej części” systemu emerytalnego (I filar¹⁵), ani przed bardzo prawdopodobnym w przyszłości wzrostem kosztów ochrony zdrowia i opieki nad osobami starszymi.

Podsumowanie Recapitulation

Amerykański socjolog i gerontolog V.L. Bengtson uważa, iż trudno jest jednoznacznie przewidzieć, jak w przyszłości będą się przedstawiać relacje międzypokoleniowe, bowiem można wyróżnić przeciwstawne sobie czynniki łagodzące i podżegające konflikt międzypokoleniowy, opierające się zawsze na poczuciu niesprawiedliwego traktowania którejś z generacji¹⁶. Do czynników łagodzących amerykański badacz zaliczył:

- 1) wynikające z hipotezy opóźnienia kulturowego (niekiedy nazywanego strukturalnym) „nadrabianie” różnic pomiędzy szybkimi przemianami umieralności, przejawiającymi się rozrastaniem się zastępów ludzi starych i bardzo starych, a statycznymi normami i strukturami społecznymi nieprzewidującymi żadnych ról społecznych dla osób sędziwych;
- 2) istniejące – a wspomniane już wcześniej – normy wewnątrzrodzinnej solidarności, których w znacznym stopniu beneficjentami są osoby najbardziej obciążone kosztami procesu starzenia się ludności w makroskali (tj. podatkami);
- 3) normy wzajemności wynikające z coraz większego uświadamiania sobie cykliczności okresów wspierania i bycia wspieranym;
- 4) pojawianie się (np. wraz z upowszechnianiem się rozwodów i aktywności zawodowej matek małych dzieci) nowych ról społecznych dla ludzi starych.

Przeciwstawne powyższym czynnikom są zjawiska powiększające konflikty międzypokoleniowe:

V.L. Bengtson, an American sociologist and gerontologist believes that it is difficult to unequivocally foresee the future intergenerational relations, because some contradictory factors can be distinguished, which smooth or fuel the intergenerational conflict. Such conflicts are usually based on the feeling of unfair treatment of one of the generations.¹⁶ The American researcher found the following factors mitigating:

- 1) according to the hypothesis of cultural (sometimes referred to as “structural”) lag, there is a tendency to “compensate” for the gap between the swiftly changing mortality, reflected by the expansion of the old and old-old populations and the static norms and social structures, which do not provide any social roles for the elderly;
- 2) the existing – and already mentioned in the present text – norms of the family solidarity, whose major beneficiaries are the persons most heavily burdened with the costs of population ageing on the macro scale (i.e. taxes);
- 3) the norms of reciprocity, being an effect of the growing awareness of the cyclical character of the periods of getting support and being supported;
- 4) emergence (e.g. along with divorces and widespread economic activity of young children’s mothers) of new social roles for older people.

The above factors are counteracted by the phenomena which aggravate intergenerational conflicts:

- 1) wspomniany wcześniej wzrost współczynników obciążenia demograficznego i ekonomicznego;
- 2) wzrost poczucia ekonomicznych nierówności międzypokoleniowych wraz z współwystępowaniem wysokiego poziomu bezrobocia osób młodych i wysokich świadczeń emerytalnych (zwłaszcza w warunkach powszechnej debaty na temat ich ograniczenia);
- 3) wzrastający poziom dyskryminacji związanej z negatywnym obrazem starości jako okresu niedomagań i zależności od innych przy jednoczesnym kulcie młodości i zdrowia.

Ważnym testem sprawiedliwości międzypokoleniowej pewnych rozwiązań prawnych jest to, czy dalsze generacje uznają dane rozwiązanie legislacyjne za godne zachowania i stosowania w przyszłości. Choć wiele powiedziano wcześniej na temat społecznych kosztów związanych z procesem starzenia się ludności, kosztów, które w warunkach przewidywanej ewolucji procesów ludnościowych obarczą przyszłych podatników ciężkim brzemieniem finansowania usług społecznych, badania wskazują, iż większość obywateli państw współczesnej Europy opowiada się za utrzymaniem poziomu dotychczasowych świadczeń, uznając je za zgodne z własnym pojęciem sprawiedliwości (wynika to przede wszystkim z niewiedzy dotyczącej zarówno kosztów funkcjonowania obecnego systemu, jak i konieczności jego zmiany na mniej korzystny dla pobierających świadczenia¹⁷).

O ocenie obecnej sytuacji w sferze sprawiedliwości międzypokoleniowej pośrednio świadczą również badania polskiej opinii publicznej, według której w latach dziewięćdziesiątych konflikt pomiędzy młodymi i starymi nie był zaliczany do najważniejszych sporów społecznych, potwierdzając brak odczucia niesprawiedliwego i nierównego traktowania przedstawicieli poszczególnych generacji¹⁸. Nie oznacza to bynajmniej – moim zdaniem – iż problem tu poruszany nie dotyczy nasze-

- 1) the already-mentioned increases in old-age dependency and economic burden;
- 2) increased feeling of economic inequality among generations, accompanied by high unemployment among young people and high retirement pensions (especially when coinciding with the debate on limiting the benefits);
- 3) the growing level of ageism (discrimination against the elderly), related to a negative image of old age as a period of complaints and depending on others, with a simultaneous worship of youth and health.

Intergenerational fairness of some legal solutions undergoes a test of acceptance with the oncoming generations. They may, or may not, find a certain legal solution worth keeping up and using in the future. A lot has been written in this paper on the social expenses of population ageing. Despite all the costs which – under the projected evolution of demographic processes – will burden the taxpayer with a heavy load of financing the social services, many studies show that most citizens in many countries of contemporary Europe opt for keeping up the benefits at the current level, regarding them as relevant to what they find fair (although many factors indicate that this opinion is primarily an effect of neither knowing the present costs of system functioning, nor being aware of the necessity to change the system to the one less advantageous for beneficiaries¹⁷).

Current situation in the sphere of intergenerational justice is indirectly reflected by the opinion polls, which show that in the nineties the conflict between the young and the elderly was not counted among the major social conflicts, confirming that there was no feeling of unfair and unequal treatment of representatives of any generations.¹⁸ However, this does not mean – in my opinion – that the discussed problem does not concern our country, but it rather proves lack of reflection on intergenerational justice and – at a more detailed level – the long-range costs of population ageing.

go kraju, lecz raczej świadczy o braku w przypadku przeciętnego Polaka refleksji nad problematyką zarówno sprawiedliwości międzypokoleniowej, jak i w bardziej szerszym zakresie nad długookresowymi kosztami procesu starzenia się ludności.

Przypisy, Notes

¹ W przeciwieństwie do terminu „sprawiedliwość”, który jako pojęcie pierwotne nie wymaga wyjaśnienia, należy wytłumaczyć rozumienie przymiotnika „międzypokoleniowy”. Przybiera on różne znaczenia w zależności od rozumienia terminu „pokolenie” (generacja). Pojęcie generacji przybiera w naukach społecznych różny kształt w zależności od tego, czy patrzymy z punktu widzenia redystrybucji zasobów publicznych czy zasobów rodzinnych. Z punktu widzenia analizy makro ważne są: wiek i aktywność zawodowa, zaś zdefiniowane na ich podstawie generacje możemy nazwać docelowymi grupami polityki społecznej, określanymi często jako pokolenia zależne i samowystarczalne. Z kolei na poziomie mikro w obrębie rodziny do określenia przynależności do danej generacji ważne jest jedynie miejsce w sieci związków łączących członków rodziny. Te dwa pojęcia oczywiście się nie pokrywają. Rodzice i dzieci mogą bowiem być jednocześnie np. w wieku aktywności zawodowej lub wieku emerytalnym. Generacja również może być rozumiana w znaczeniu używanym w demografii lub w rachunkowości generacyjnej – jako grupa osób urodzonych w tym samym roku kalendarzowym. W tym przypadku ekonomista stara się określić wpływ przynależności do danego „rocznika” na wzorzec, kalendarz i saldo transferów występujących w ramach redystrybucji zasobów, najczęściej na poziomie makro. W przypadku analiz odwołujących się do pojęcia sprawiedliwości międzypokoleniowej wykorzystuje się dwa odmienne pojęcia generacji: w analizach odnoszących się do długiego okresu – pochodzące z demografii i rachunkowości generacyjnej, w analizach krótkookresowych – docelowe grupy polityki społecznej.

In contrast to the term “justice”, which does not require explanation as primitive notion, the adjective “intergenerational” needs it. It adopts different meanings, depending on interpretation of the notion “generation”. The latter notion can be interpreted in different ways depending on whether it is viewed in the context of redistribution of public or family resources. From the point of view of macro-analysis, it is age and economic activity that are important, while generations defined against this background can be given a name of a target group of social policy, often described as dependent and self-sufficient generations. Subsequently, at the micro-level, in the family, generation placement is based solely on a person’s position in the network of family relationships. Certainly, these two approaches are divergent, as – for instance – children and their parents may be all of economic activity or post-retirement ages at the same time. Generation may also be understood in its demographic meaning, or the one used in generational accounting – as a group of persons born in the same calendar year. In this case, an economist tries to define the impact of belonging to a given “year group” on the pattern, calendar and the balance of transfers occurring under resource redistribution – most often on the macro scale. In case of analysis which refers to the notion of intergenerational justice, two different meanings of the notion are employed – in analyses describing a long period – the one used in demography and generational accounting, while in short-range analyses – target groups of social policy.

² J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, tłum. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.

³ E.B. Auerbach, *Unto the Thousandth Generation. Conceptualizing Intergenerational Justice*, Peter Lang, New York 1995.

⁴ D. Blanchet, *Mesurer l’équité intergénérationnelle: le choix des indicateurs*, „La Lettre de l’Observatoire des Retraites” 1998, nr 10 (przedruk w: „Problemes politiques et sociaux”, nr 817–818).

⁵ Zob. szerzej P. Szukalski, *Rachunkowość generacyjna*, „Polityka Społeczna” 2000, nr 11–12.

⁶ Alternatywne podejście polega na uznaniu, iż równość oznacza nie tyle taką samą bieżącą wartość salda publicznych transferów międzypokoleniowych, ile taką samą względną wartość tego salda, tj. taki sam udział salda w wartości dochodów uzyskanych w trakcie całego życia.

Alternative approach consists in assuming that equity does not mean so much equal current values of the public intergenerational transfers, as an equal relative value of this balance, i.e. equal share of the balance in lifetime income.

⁷ C. Attias-Donfut, *Transferts publics et transferts privés entre generations*, w: C. Attias-Donfus (ed.), *Les solidarités entre generations*, Vieillesse, familles, état, Nathan, Paris 1995.

⁸ Tytułem ilustracji skali różnic przywołajmy dane, według których w latach 1994–1995 w Wielkiej Brytanii roczne wydatki (w funtach szterlingach) publicznej służby zdrowia w przeliczeniu na osobę w danym wieku przedstawiały się następująco (The following data can illustrate the range of the differences: In the years 1994–1995, Great Britain's yearly outlays in GBP on the National Health Service were as follows): 0–4 lat – 435, 5–15 lat – 195, 16–44 – 251, 45–64 – 377, 65–74 – 817, 75–84 – 1502, 85 lat i więcej – 2205. R. Cragg, *The Demographic Investor. Strategies for Surviving the Pensions Crisis*, Financial Times – Pitman Publishing, London 1998, s. 145.

⁹ S.H. Preston, *Children and the Elderly in the United States*, „Scientific American” 1984, No. 251 (przedruk w: A.J. Cherlin, *Public & Private Families. A Reader*, McGraw Hill, New York 2001).

¹⁰ *Ku godnej, aktywnej starości. Raport o rozwoju społecznym – Polska 1999*, UNDP, Warszawa 1999; A. Szukielojć-Bieńkuńska, *Sytuacja materialna rodzin. Ubóstwo i jego skutki dla dzieci*, w: B. Balcerzak-Paradowska (red.), *Sytuacja dzieci w Polsce w okresie przemian*, IPiSS, Warszawa 1999.

¹¹ P. Szukalski, *Rachunkowość generacyjna*, jw.

¹² W USA generacje urodzone na początku XX w. złożyły w trakcie swego życia władzom daninę w wysokości około 20% osiągniętych dochodów, urodzone w latach trzydziestych około 28%, zaś – jak się szacuje – generacje z lat pięćdziesiątych wzbogacą kasy federalne, stanowe i lokalne już 31% zarobionych w trakcie całego życia kwot. L.J. Kotlikoff, *Generational Accounting. Knowing who Pays, and when, for what We Spend*, The Free Press, New York 1993. Z kolei Szwedzi urodzeni w latach 1904–1914 otrzymają emerytury warte około 3,75 razy więcej niż wpłacili do systemu ubezpieczeń społecznych (po obliczeniu obecnej wartości ich składek), natomiast ich rodacy urodzeni w latach 1940–1944 otrzymają około 40% mniej niż wpłacili. R. Cragg, *The Demographic Investor...*, jw.

In the US, generations born in the early 20th century paid the government a tribute of about 20% of their life incomes, while those born in the 1930s – about 28%. Generations of the 1950s will enrich the federal, state and local treasuries with as much as 31% of their lifetime earnings (L.J. Kotlikoff, *Generational Accounting. Knowing who Pays, and when, for what We Spend*, The Free Press, New York 1993). In turn, the Swedish born in years 1904–1914 receive pensions worth about 3.75 times the contributions they paid to the social insurance system (contributions counted by their present value), while their compatriots born in years 1940–1944 will receive about 40% less than they will have paid in (R. Cragg, *The Demographic Investor...*, jw.).

¹³ Przypomnijmy, iż łatwo jest ustalić związek pomiędzy starzeniem się ludności a obciążeniem ekonomicznym, np. w przypadku składek emerytalnych dzięki równaniu:

$$\frac{b}{w} = c \left(\frac{L}{P} \right),$$

gdzie: b – przeciętne świadczenia dla emerytów, w – przeciętne wynagrodzenie, c – wskaźnik składek społecznych płaconych zarówno przez pracownika, jak i pracodawcę, L – liczba osób w wieku produkcyjnym, zaś P – liczba emerytów i rencistów. W przypadku utrzymywania się niekorzystnej, pogarszającej się wskutek procesu starzenia się ludności relacji $\frac{L}{P}$, zachowanie stałego stosunku $\frac{b}{w}$ będzie się wiązać z bardzo dużym wzrostem obciążenia składkami.

It should be reminded that it is easy to define the correlation between population ageing and the economic burden, e.g. in the case of pension-scheme contributions owing to the formula:

$$\frac{b}{w} = c \left(\frac{L}{P} \right),$$

where: b – average retirement pension, w – average pay, c – rate of contributions paid to the social insurance by both, the employee and the employer, L – number of working-age persons, and P – number of pensioners. If the ratio $\frac{L}{P}$ remains disadvantageous or even deteriorates due to population ageing, the

effort to keep the ratio $\frac{b}{w}$ at an unchanged level will be associated with a very big increase in contribution strain.

¹⁴ E. Lüth, *Private Intergenerational Transfers and Population Aging. The German Case*, Physica-Verlag, A Springer-Verlag Company, Heidelberg, New York 2001.

¹⁵ Zob. uwagi zamieszczone w przypisie 13. See note 13.

¹⁶ V.L. Bengtson, *Is the „Contract Across the Generations” Changing? Effects of Population Aging on Obligations and Expectations Across Age Groups*, w: V.L. Bengtson, W.A. Achenbaum (eds.), *The Changing Contract Across Generations*, Aldine de Gruyter, New York 1993.

¹⁷ Zob. np. T. Boeri, A. Boersch-Supan, G. Tabellini, *Would you Like to Shrink the Welfare State? Survey of European Citizens*, „Economic Policy” 2001, nr 2.

¹⁸ *Postrzeganie konfliktów w naszym społeczeństwie*, CBOS, 1999 oraz *Opinie o sile i znaczeniu konfliktów społecznych*, CBOS, 2000 – komunikaty z badań dostępne na stronie internetowej: www.cbos.pl/cbos_pl.htm